

Rónai András

A szó szerinti és nem szó szerinti jelentés szétválása

A következő tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy leírjam azt a hétköznapi nyelvi szituációt, amelyben a szó szerinti és nem szó szerinti jelentés különbsége megjelenik. Elsősorban az érdekel, hogy ez a leírás pontos legyen és legalább az ilyen helyzetek egy (lehetőség szerint minél nagyobb) részét lefedje – csak írásom végén jelzem majd, hogy e leírásból különféle nyelvfilozófiai hozzáállások alapján milyen irányokba lehet elindulni. Hétköznapi nyelvi szituációt szeretnék vizsgálni, amit most (természetesen megengedhetetlen absztrakciót alkalmazva) úgy definiálnék, hogy az esztétikai, tudományos (és ha tetszik, külön hozzátehetjük: filozófiai) befolyásoktól mentes.¹

KIFEJEZÉS, SZÁNDÉK, MEGVITATÁS

Elsőként és bővebben a *kifejezésre* vonatkozó tágabb elméletet szeretném felvázolni, és majd ennek keretében fogom elhelyezni azt az eseményt, mikor megjelenik a szó szerinti és nem szó szerinti jelentés különbsége. Kifejezésen olyasféle akaratlagos cselekvést szoktunk érteni, amely valamely (előre adott) „belső” tartalomnak „külső hozzáférhetővé tételére” irányul, és ezért aztán nyelvi kódolja azt és különféle testi cselekvésekkel (gesztusokkal, beszéddel, írással) kifejezi a kifejezendőt. Grice óta pedig az elméletileg képzettek azt is hozzátehetik ehhez, hogy a kifejezés nem csupán szándékos cselekvés, hanem olyan cselekvés, amelyben szándékok bonyolultabb viszonyát találhatjuk meg: a kifejezőnek „szándékolnia kell egy hiedelem kiváltását valamilyen hallgatóságban, továbbá szándékolnia kell, hogy megnyilatkozását úgy ismerjék fel, mint ami ezzel a szándékkal (vagyis a hiedelem kiváltásának szándékával) jött létre”, és e szándékolt felismerésnek kauzális szerepet kell játszania a hiedelem létrejöttében.²

Ez az „elmélet” rendkívül hatékony lehet, ám nem csak filozófiai szempontokból támadható (most csak a „belső” és „külső” problémáját és az ebből fakadó „belülről

¹ Gondolatmenetemet leginkább Stanley Cavell filozófiája inspirálta, ám nem tekinthető egyetlen (általam ismert) tanulmányának kommentárjaként vagy korrigálásaként sem. Leginkább a *Performative and Passionate Utterance* című 2005-ös tanulmányához kapcsolódom (In Stanley CAVELL: *Philosophy the Day After Tomorrow*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge – London, 2005, 155–191), azonban áttételesebben, mint hogy azt ehelyütt részletezni tudnám. Itt szeretném megköszönni Kenéz Lászlónak a tanulmány elkészítésében nyújtott segítségét.

² H. P. GRICE: *Jelentés*. In Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris, Budapest, 2001, 193. Az idézett mondat és az elmélet az ún. nem természetes jelentésről szól, ám azt hiszem, nem hamisítjuk meg Grice szándékát, ha a kifejezés elméleteként olvassuk (ahogy e szót használni fogom e tanulmányban). Mivel az elgondolást alapjaiban vitatni fogom, nem fogok most foglalkozni azzal, hogy P. F. Strawson meggyőzően érvelt amellett, hogy újabb szándékokat kell bevezetni a sémába (P. F. STRAWSON: *Intenció és konvenció a beszédaktusokban*, i. k., 198–212).

kijutás” elképzelésének nehézséget említeném³), hanem rengeteg tapasztalatunk is ellentmond neki. Egyrészt testi, testnyelvi példákat említhetünk itt: önkéntelen gesztusokkal elárulom, hogy mennyire mérges vagyok; miközben nyugodtan igyekszem beszélni, idegesen hadonászom a kezeimmel; igyekszem eltitkolni, hogy szerelmes vagyok, de barátaim számára napnál világosabban árulkodik erről a tekintetem, ahogy olykor-olykor a levegőbe révedek és csak mosolygok – és talán a leginkább kézenfekvő példa: elpirulok. Szűkebb értelemben vett nyelvi példákat is bőven találhatunk: nem csak hanghordozásunk lehet árulkodó, hanem elszólásaink vagy elütéseink is; és, hogy ne csak „gondatlanságból elkövetett” példákat hozzak: szóválasztásunk is képes olyasmit kifejezni, amit nem akartunk.

A kifejezett tartalom új megvilágítást nyerhet (ha például hangom remegése elárulja, hogy hazudok); a szándékoltakon túl más „tartalmakat” is kifejezhetek (ha például a hangom remegése azt árulja el, hogy feldúlt vagyok, noha közben érdektelen filozófiai témákról csevegek); és gyakran akár az is meglepetésként érhet, *hogy* egyáltalán valamit kifejeztem (például egy önkéntelen kézmozdulattal).

Ennél a hevenyészett rendszerezésnél fontosabb azonban, hogy észrevegyük: vannak olyan élmények, amelyekben nem csak azzal szembesülünk, hogy mást fejeztünk ki, mint amit akartunk – hanem egyben azzal is, hogy minden egyes kifejezésünk ki van téve az „árulás” lehetőségének. Nem feltétlenül nagy, sorsfordító eseményekre gondolok itt, hanem arra, amikor éppen a leginkább hétköznapi kifejezésekről derül ki, hogy másként érti őket a másik, mint ahogy szándékoztuk. „Ha ezt félre lehet érteni, akkor mindent⁴ – gondolhatjuk ilyenkor, de olykor nem csak gondoljuk, hanem felháborodottan a másik fejéhez is vágjuk ezt a fontos elméleti belátást.

Ezen élmények alapján tehát a következőt mondhatjuk: a kifejezést nem magyarázhatjuk a szándékra épülő elmélet alapján, amely szerint a fenti példák csupán „anomáliák” lehetnek – természetesen bizonyos szempontból valóban azok, ám az, hogy ezek lehetősége *mindig* fennáll, azt mutatja, hogy máshonnan kell kiindulnunk.⁵

E kiindulópont megtalálásához emeljünk ki három mozzanatot a hagyományos elméletből: *a kifejezés testi és nyelvi jellegű, „mert” a másiknak szól* (azért „van szükség” a nyelvre, mert az egy olyan „kódolás”, amit a másik is megért; azért „van szükség” a testre, mert az az, ami a másik számára is észlelhető „belőlünk”). A XX. század második felének (kontinentális) filozófiai közhelye szinte, hogy a test, a nyelv, a másik nem uralható, vagy legalábbis nem teljes mértékben uralható – és példáink is ezt támasztják alá.

³ Mint arra Márton Miklós felhívta a figyelmemet, a „belső” és „külső” karteziánus fogalmaira nincs szüksége Grice elméletének (szemben azzal, amit a kifejezés hagyományos elméletének nevezhetnénk). A továbbiakban nem is e szempontból fogom azt támadni.

⁴ Érdekes analógia áll fenn e mondat és a szkeptikus érvek kiindulópontja között, legalábbis ahogy ez utóbbit Stanley Cavell rekonstruálta. A szkeptikus egy olyan megismerési szituációból indul ki, mellyel kapcsolatban joggal állíthatja: „ha ezt nem tudom, akkor semmit nem tudok”. Az analógia nem pusztán formális: Cavell szerint a világra vonatkozó szkepticizmus, mint azt egyébként képviselői is tudják, nem „átélhető”, míg a más elmékre vonatkozó szkepticizmust nap mint nap megéljük; és ez utóbbi lehet az előbbi fajta szkepticizmus motivációja is. A más elmékre vonatkozó szkepticizmus pedig, mint azt Cavell értelmezése szerint Wittgenstein privátnyelv-argumentuma is mutatja, arra a félelmünkre – avagy olykor: reményünkre – épül, hogy nem vagyunk érthetőek egymás számára; hogy megszűnhetünk kifejező lényeknek lenni. – Ebben a túlságosan is tömör megjegyzésben főként CAVELL: *The Claim of Reason* (Oxford University Press, Oxford, 1979) című könyvének gondolatmenetét sűrítettem össze, illetve több későbbi művének egyes motívumait.

⁵ Ha azt tennék fel, hogy más elmélettel magyarázható a sikeres és az anomáliás kifejezés, akkor is meg kellene magyaráznunk, hogy miért kerülhet át bármelyik kifejezésünk az elsőtől a második elmélet hatókörébe. Ehhez alighanem egy mindkettőt átfogó általános elméletre volna szükség, és valójában ez volna tehát a kifejezést magyarázó elmélet.

Az új kiindulópontot a hagyományos elmélet radikalizálása nyújthatja: a kifejezés nem csak a másikat célozza, neki szól, hanem *számára* van abban az értelemben is, hogy *azáltal lesz valami kifejezéssé, hogy a másik kifejezésnek érti*.⁶ Márpedig ha valamit a másik kifejezésnek ért, akkor azt *nyelvi* megnyilvánulásként értelmezi. És *testünk* minden cselekvését értelmezheti így.⁷

Természetesen nem azt szeretném állítani, hogy a másik játékszerei volnánk (ki-ki mindenki másé), hiszen ez a kifejezés leírásának csak a kiindulópontja.

Egyrészt nyilvánvalóan sok mindent előre láthatunk: valamilyen mértékben tudjuk uralni testünket, hangunkat, meg tudjuk válogatni szavainkat, írásainkat többször is átnézhetjük. Segtségünkre vannak nyelvi és nem-nyelvi konvenciók csakúgy, mint elsajátítható és gyakorolható technikák. Ugyanakkor bizonyára mindenki átélt már olyan élményeket, amelyekből az derült ki számára: semmilyen ilyen felkészülés nem elégséges ahhoz, hogy minden *biztosan* a szándékaink szerint menjen. Az is sokakkal megeshetett már, hogy alaposan, többször elpróbálva felkészültek egy beszédre, szónoklatra vagy szerelmi vallomásra, és a felkészülés gondosságával együtt a szorongás is egyre nőtt bennük: *nem tudhatjuk*, hogy valóban megfelelően sikerül-e maga a beszéd. Akár még azt is elárulhatjuk akaratlanul, hogy igyekszünk elkerülni, hogy bármit akaratlanul eláruljunk.

Másrészt azért sem mondhatjuk, hogy pusztán játékszerei volnánk a másik tőlünk teljességgel független jelentéstulajdonításainak, mert a fenti esetekben nem (csak) arról van szó, hogy valami *kiderül* rólunk, valamilyen információ nyilvánosságra kerül, hanem arról is, hogy noha nem szándékosan vagy éppen szándékunk ellenére, de mégis *mi magunk* fejeztünk ki valamit. Nem úgy „olvassa le” rólam beszélgetőpartnerem, hogy ideges vagyok, mint egy mérőeszközzel a mért mennyiséget, vagy ahogy az orvos „kiolvassa” a tüneteimből, hogy influenzás vagyok – hanem „olvassa a jeleket”: az én kifejezésemet. Sartre közismert elemzését módosítva azt mondhatjuk: éppen a szégyen, vagy zavar, felháborodás stb. mutatják, hogy a másik „leleplezett”, vagyis hogy valóban én magam árultam el magamról valamit.

Ezzel pedig eljutottunk a harmadik pontosításhoz: már a szégyenkezés és a felháborodás példája is arra utal, hogy nem ér véget azzal a történet, hogy a másik valamit kifejezésnek vesz – éppenséggel ekkor kezdődik el az, amit a kifejezés *megvitatásának* neveznek.

E megvitatás kiindulópontja, vagy mondhatnánk azt is: lehetőségfeltétele, valamint témája is éppen a másik jelentéstulajdonítása. Kimenetele pedig (hogy Stanley Cavell némiképp más kontextusban használt szavait vegyem kölcsön): az elismerés és az elutasítás között lehet valahol. Körmöm szakadtáig ragaszkodhatok ahhoz, hogy eszem ágában sem volt ezt mondani, és ennek már feltételezése is sértő – de rövidebb vagy hosszabb vita után el is ismerhetem, hogy valóban, amit tettem, azzal tényleg ezt fejeztem ki. És természetesen lehetséges, hogy közös megegyezéssel módosítjuk kifejezésem tartalmát, hogy ebben-abbban egyetértésre jutunk, másban viszont nem stb.

⁶ Jól mutatja ezt az az idegesítő feszengés, amit akkor érzünk, ha utólag rádöbbenünk, hogy beszélünk ugyan, de már senki sem tartózkodik a szobában – de még inkább az, mikor úgy tűnik, hogy senki meg sem hallotta, amit mondunk. A feszengés azt mutatja, hogy csak szerettünk volna kifejezni valamit, de nem sikerült. Szükség van tehát valamilyen *válaszra* ahhoz, hogy valami kifejezéssé legyen, még ha ez a válasz akár a tüntető oda nem figyelés is, ami nyilvánvalóan különbözik a meg nem hallástól.

⁷ Mi több, akár tulajdonságait is: gondoljunk a ruházat jelentéseire vagy éppen egy-egy arcvonás „kifejező” voltára.

Fontos látnunk, hogy e megvitatás során nem egy egyébként objektíve adott dologról ütköztetjük különböző „nézeteinket”: maga az, hogy mit fejeztünk ki, illetve olykor hogy kifejeztünk-e egyáltalán valamit, alakul ilyenkor – jól látható ez az *elismerés* esetében: nem „elfogadom” a másik „nézetét” „igazságnak”, hanem *elismerem magaménak* a nekem *tulajdonított* kifejezést. Ily módon visszamenőleg módosulhat a „szándékozott tartalom” maga is, és itt a tudattalan valamely fogalma is működésbe lép.⁸ Egy példa: beszámolót tartok doktori kutatásom állásáról témavezetőmnek. Határozott vagyok, látom a célt és az oda vezető utat, felmértem tudásomat, teendőimet. Mégis, beszéd közben remeg a hangom, izzadok. Habár eleinte őszintén tiltakozom az ellen, hogy a kutatási témámat illetően volnék bizonytalan (mindenféle egyéb okokat találok ki: azért remeg a hangom, mert tegnap összeveszttem a barátnőmmel), végül *elismerem*, hogy minden határozottságom ellenére, magam előtt is titkolva elbizonytalanodtam abban, hogy valóban meg akarom-e mindezt csinálni, és *elismerem*, hogy *valójában* témavezetőm atyai együttérzését szerettem volna felkelteni, segítségét kérni szorult helyzetemben. Mi több, azt is elismerhetem, hogy azért történt mindez így (és mondjuk nem egy nyílt vallomással), mert azt szerettem volna, ha mindezt nem nekem kell kimondanom, hanem ő jön rá. És az is nyilvánvaló és nyilvánvalóvá válhat a megvitatás során, hogy ezen utólag elismert szándékom szerepet játszik abban, hogy mit gondol témavezetőm arról, amit mondtam: nyilván másként értelmezi a viselkedésemet (az általam mondottakat, a személyiségemet), ha így, mintha egy nyílt vallomásból értesül róla.⁹

Talán már látható az is, hogy e leírás szerint a szándék, a szándék felismertetésére irányuló szándék és ez utóbbinak az értelmezés kialakításában betöltött szerepe helyét átveszi az elismerés (vagy annak negatív párja, a megtagadás) komplex jelensége.

Az természetesen nyilvánvaló, hogy a kifejezés megvitatása újra csak újabb és újabb kifejezések sorozata (és akkor arról nem is beszéltem, hogy a másik kifejezéssel hogy áll a helyzet), amelyek persze újra ki vannak téve a félreértelmezés veszélyének – így e vita elvileg lezárhatatlan. Még ha végtelen vitákat nehéz is elképzelni (valószínűbb, hogy egy ponton nem marad más, mint a végleges elutasítás), olyan példákat már könnyű volna találni, amikor hirtelen „visszafelé” egy régóta húzódo félreértés-sorozatra derül fény; ami például korábban elismerésnek tűnt, arról kiderül, hogy „valójában” nem is annak elismerése volt, aminek a másik értette.

Most lehet elszámolni a „normális”, félreértések és áruálások nélküli, vagyis nem anomáliás kifejezésekkel is. Az eddigi elemzés fényében azt mondhatjuk, hogy ezeknél a *megvitatás minimális formája* biztosítja azt, hogy a kommunikáció zavartalanul folyhat tovább – ezalatt olyasmit értek, hogy például a másik minden további nélkül átveszi a szót; bólint; vagy éppen kifejezésünk olyan tartalmával ellenkezik, amit mi magunk is tulajdonítottunk neki.¹⁰ (Aztán persze kiderülhet, hogy valójában nem ez történt.)

⁸ Természetesen hosszas vizsgálódást igényelne, hogy ennek mely pszichoanalitikus elmélethez milyen köze van.

⁹ Vö. Grice elgondolásával arról, hogy a hiedelem kiváltásában szerepet kell játszania azon szándék felismerésének, hogy a hallgatóban valamely hiedelmet kívánok kiváltani.

¹⁰ Némi önkény van abban, ha ezt is megvitatásnak nevezem – némiképpen igazolja e szövelemelést az, hogy, mint feljebb állítottam, egyetlen elméleti keretben kell kezelnünk az „anomáliás” és „sikeres” kifejezéseket; valamint az, hogy mivel minden kifejezés bizonyulhat félreérthetőnek, azt, amikor nem bontakozik ki explicit vita, implicit (és később visszavonható) elismerésnek kell tekintenünk. Ha zavart okoz a „megvitatás” szó, inkább a leíráshoz ragaszkodnánk, mint a szóhoz.

Itt kell megjegyeznem¹¹, hogy ezek szerint az árulkodó gesztusok és hasonló akaratlan kifejezések nem értelmezhetők a grice-i természetes jelentés keretei között. Tekintsük ugyanis Grice jellemzését¹²: amennyiben egyáltalán felmerül, hogy ezek jelentenek valamit (vagyis hogy kifejezések), annyiban nem tekinthetünk el a szándéktól, a szándékosság elismerésétől vagy megtagadásától (vagyis nem teljesül a természetes jelentés 2. és 3. kritériuma). Továbbá (az ötödik grice-i kritérium követelményeivel szemben) nem helyettesíthetjük azt a leírást, hogy „akaratlan vállrándításával idegességét fejezte ki”, azzal, hogy „akaratlan vállrándításának ténye idegességét fejezte ki” – ugyanis ha e jelentés felmerül egyáltalán, annyiban a vállrándítás már nem nevezhető (puszta) ténynek. Nevezhetem annak, de azzal megtagadom a nekem tulajdonított kifejezést, és egyben a jelentését is elutasítom (tény, hogy megmozdult a vállam, de ez nem jelent semmit). Ha pedig a második mondatot a másik mondja nekem („az a tény, hogy megrándítottad a vállad, azt fejezi ki, hogy ideges vagy”), azzal a nekem tulajdonított kifejezett jelentés mellett kötelezi el magát, például arra válaszolva, hogy én azt meg akarom tagadni. (Ilyenkor a *tény* szó különös hangsúlyt kaphat, éppen azt mutatva, hogy nem pusztán és magától értetődő tényről van szó.) És végül: az „azok a foltok himlőt jelentenek” mondat magában foglalja avagy maga után vonja, hogy az illető valóban himlős, azonban az „a vállrándítás azt jelenti, ideges” korántsem így (logikailag) vonja maga után, hogy a vállát rándító valóban ideges: hiszen kiderülhet, hogy csak színlelt (és ennek érdekében ismerte el, hogy akaratlannak *tűnő* gesztusa ezt fejezte ki), vagy hogy ugyan ő azt hitte, hogy ideges, ám „valójában” örült annak, hogy a dolgok így alakultak, és ő végre kifejezhette elégedetlenségét a helyzettel.

A SZÓ SZERINTI ÉS NEM SZÓ SZERINTI JELENTÉS MEGKÜLÖNBÖZTETÉSE MINT A MEGVITATÁS STRATÉGIÁJA

Ez az a pont, ahol végre rátérek tanulmányom témájára. A tézis tehát a következő: szó szerinti és nem szó szerinti jelentés megkülönböztetése az egyik stratégia, amit a fenti értelemben vett megvitatás során alkalmazunk. A másik által a kifejezésnek tulajdonított jelentés ellen tiltakozhatok úgy, hogy csak a kifejezett szó szerinti jelentését ismerem el, és elutasítom a nem szó szerinti jelentését – mint amit egyébként *jelenthetne*, de én nem azt fejeztem ki (nem azt szándékoztam).

Természetesen e stratégia számtalan másikkal együtt jelenik meg. Annak alátámasztására, hogy csak a szó szerinti jelentésben kell venni a kifejezettet, hivatkozhatok például vitapartneremmel közös történetünkre; így például, ha azzal vádol meg, hogy előadását azért dicsértem meg túlságosan is meleg szavakkal, mert *valójában* gúnyolódni akartam rajta, akkor a szó szerinti jelentés mellett azzal álllok ki, hogy emlékeztetem arra, mindig milyen nagy figyelemmel és érdeklődéssel követtem tudományos munkásságát. (Látható itt egyébként, hogy ha talán ritkábban is, de nem csak a szűkebb értelemben nyelvi megnyilatkozásokra érvényes mindez: ugyanezt a példát elmondhatjuk úgy is, hogy a meleg szavak helyett „túlságosan élénk” bólogatásomat értelmezi a másik gúnyként.)

Hivatkozhatunk kulturális, nyelvi konvenciókra is. Egy kolléganőmnek azt mondom: „milyen csinos a szoknyád”, amit ő úgy értelmek, hogy ki akarok kezdeni vele.

¹¹ Ennek fontosságára Eszes Boldizsár hívta fel a figyelmemet.

¹² GRICE: i. m., 188. Grice sorszámozását használom, nem az eredeti sorrendben. A negyedik kritériumot elhagyom.

A megvitatás, vagyis a csak szó szerinti jelentés („hiszen csak annyit mondtam, hogy csinos a szoknyád”) melletti és elleni vita akár arra a síkra is terelődhet, hogy mit jelent, ha férfiak, és ha nők ezt-meg-ezt mondanak, mit jelent férfinak és nőnek lenni stb. Itt meg kell jegyezni, hogy mint korábban láttuk: a társadalmi és nyelvi konvenciók bizonyos mértékben lehetővé teszik a kifejezés uralását vagy előre látását, de nem teljesen: nem zárják ki a vita lehetőségét. (A szabályozás mértéke persze különböző lehet: talán könnyebb meggyőzőnöm egy hölgyet, hogy nem akartam vele kikezdeni, ha azt kérdezem tőle, hogy mennyi az idő, mint ha azt, hogy nem találkoztunk-e már valahol.)

Itt érdemes kitérni a társalgási implikátúra témájára is: e megközelítésben úgy tűnik, az implikátúra éppen a megvitatás és azon belül a megtagadás lehetőségét használja ki, és *nyitva hagyja* az utat arra, hogy az implikáló *visszakozzon*, és csak a szó szerinti értelmet ismerje el. Az ismert példával: C-nek jól megy a munka; „szereti a kollégáit, s még nem csukták börtönbe”¹³ – itt *nyitva hagyom* a lehetőségét annak, hogy felháborodottan, vagy inkább műfelháborodottan visszautasítsam azt, hogy én bármit állítottam volna arról, hogy C piszkos ügyekbe keveredett volna.

A szó szerinti és nem szó szerinti jelentés elkülönülése nem az egyetlen lehetséges stratégia a kifejezés megvitatásában. Csak egy példát említenék még, ami mind a fenomenológiai fizikai test–saját test probléma, mind az analitikus filozófiai (intencionált) cselekvésemélet kapcsán releváns lehet: ha egy kifejezést elutasítani kívánunk, tagadva, *hogy* egyáltalán kifejezés volt, akkor gyakran a kérdéses cselekvést mint tisztán fizikai, kauzálisan magyarázható mozgást értelmezzük; míg ha elismerjük, akkor ezáltal kifejező cselekvéssé lesz. A köhögés, ami lehet „pusztán” köhögés és lehet a helytelenítés kifejezése is, arra mutat rá, hogy mechanikusnak és kifejezőnek is bizonyulhat „ugyanaz” a cselekvés (vagyis két cselekvés, amelyet ugyanolyanként írna le egy külső szemlélő, aki nem vesz részt a kifejezés minimális vagy kifejezett megvitatásában) – tehát a fizikai-mechanikus és a kifejező sajáttest határai nem rögzítettek, viszonyuk a megvitatás során is alakul.

Mi következik ebből a leírásból arra nézve, hogy van-e és ha igen, micsoda is a szó szerinti jelentés? A hétköznapi nyelv filozófiájának egy radikális változata szerint ha a szó szerinti és nem szó szerinti jelentés kizárólag ilyen-és-ilyen helyzetekben jelenik meg, akkor nincs értelme általánosan „a nyelvre” vonatkozóan feltenni az ezekre vonatkozó kérdést: e megkülönböztetésnek csak e helyzetekben van értelme. Egy megengedőbb álláspont elkülönítheti a (Merleau-Ponty kifejezésével) „működő nyelv” vizsgálatát a nyelv „mint tárgy” (mint rendszer stb.) vizsgálatától. Fontos módszertani kérdés, hogy a működő nyelvben felmerülő és a nyelv rendszerének vizsgálatában posztulált megkülönböztetések között milyen kapcsolat van¹⁴ – ha ezt elmulasztjuk megvizsgálni, akkor aligha csodálkozhatunk, ha vég nélküli vitákba bonyolódunk, például arról, hogy létezik-e egyáltalán és mi is az a szó szerinti jelentés.

Felmerülhet még az a kérdés is, hogy a leírt szituációban *alkalmazzuk-e* a szó szerinti és nem szó szerinti jelentés különbségét, vagy itt „születik”-e meg a különbség?

¹³ H. P. GRICE: *A társalgás logikája*. In Pléh – Síklaki – Terestényi (szerk.): *I. m.*, i. k., 215.

¹⁴ Így például fenti állításom, amely szerint ha explicit módon nem jelenik meg, akkor is beszélhetünk a kifejezés megvitatásáról, a hétköznapi nyelv filozófiájának szigorú értelmezése szerint jogosulatlan. Ugyanakkor ha tudunk bizonyos tapasztalatokra hivatkozni, amelyek nem pusztán az adott helyzetet, hanem *minden* szituációt olyanként mutatnak meg, melyben felmerülhet az, hogy mást fejeztem ki, mint amit szándékoztam, az jogossá teheti ezt az értelmezést – kellő, nyilvánvalóan az itt kifejtettnél bővebb módszertani megalapozással.

E kissé metafizikus ízű dilemmát a kései Wittgenstein (talán még mindig nem eléggé ismert, vagy esetleg elfelejtett) ötletét alkalmazva kerülhetjük meg: ti. azzal, ha azt vizsgáljuk meg, hogy hogyan *tanuljuk meg* a nyelvelsajátítás közben e különbséget¹⁵ – de talán közelebb vagyunk Wittgenstein szelleméhez, ha annak rejtélyességére csodálkozunk rá, hogy ilyesmi lehetséges, mi több, mindenkivel megtörténik.

Úgy vélem, hogy a nyelvelsajátítás kérdését a metaforák eddig nem vizsgált problémájával kapcsolatban is felvethetjük. A konvencionális metaforákkal kapcsolatban a mindennapi nyelvben ugyanis nem vetődik fel különös (az eddig vizsgáltaktól eltérő) gond – vagy éppen az ilyen metaforákat nevezzük konvencionális metaforáknak. Egy részükkel (mondjuk a nem teljesen halott metaforákkal) kapcsolatban viszont a nyelvelsajátítás során meg kell tanulnunk, hogy mi a szó szerinti és mi a metaforikus jelentésük, illetve hogy egyáltalán mi is volna ez a különbség a metaforákkal kapcsolatban.

A nem konvencionális metaforák kérdése viszont már kivezet vizsgálódásunk szándékosan leszűkített köréből, ugyanis ha ilyesmivel találkozunk, ha nem is az irodalom (mint intézmény), de legalábbis az irodalmi nyelv kérdése felmerül.¹⁶ Ezzel azonban nem megoldottuk a problémát, hanem éppenséggel megneveztük azt.

¹⁵ Meg kell különböztetnünk azt, ahogy egyáltalán létrejön a szóban forgó megkülönböztetés „helye a nyelvben”, és azt, ahogy bizonyos területeken megtanuljuk alkalmazni azt, például az udvarlás során. Jól mutatja az első probléma rejtélyességét, ha belegondolunk, milyen nehézségeket okoz már az is, mikor már anyanyelvünk birtokában és egy idegen nyelv grammatikájának stb. lehetőségig teljes ismeretében megpróbáljuk elsajátítani az abban a szó szerinti és nem szó szerinti jelentésekre vonatkozó különböző, többé-kevésbé szigorú konvenciókat.

¹⁶ Annyit talán állíthatunk, hogy léteznek „irodalmias” megnyilatkozások, anélkül, hogy ezzel elköteleznénk magunkat a mindennapitól gyökeresen különböző „irodalmi nyelv” létezésé mellett.

Mikolás Tibor kiállítása